IX. INTERNATIONAL ANKARA MULTIDISCIPLINARY STUDIES CONGRESS

IX. ULUSLARARASI ANKARA MULTİDİSİPLİNLER ÇALIŞMALAR KONGRESİ

Reg. No: AL.IX-013 **06.10.2025**

ACCEPTANCE LETTER / KABUL YAZISI

Dear/Sayın: **Doç. Dr. Süleyman GÜMRÜKÇÜOĞLU**

On behalf of organizing committee, we are delighted to inform you that your abstracts /work entitled (see below) has been accepted for oral presentation in the IX. INTERNATIONAL ANKARA MULTIDISCIPLINARY STUDIES CONGRESS to be held on November 13-14, 2025 at Ankara, Türkiye.	13-14 Kasım 2025 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenecek olan IX. ULUSLARARASI ANKARA MULTİDİSİPLİNLER ÇALIŞMALAR KONGRESİ'ne göndermiş olduğunuz bildiri/özet (aşağıda belirtilmiş konu başlıklı) bilim kurulumuzca sözlü sunum olarak uygun görülmüştür.
THE INSTITUTIONALIZATION OF KNOWLEDGE: A HISTORICAL COMPARISON OF THE MADRASA AND THE UNIVERSITY"	
Congratulations again, we are looking forward to meeting you in Ankara.	Tekrar tebrik eder, teşriflerinizi saygılarımla Arz/rica ederim.

Assoc. Prof. Dr. Ethem İlhan ŞAHİN
ORGANIZING COMMITTEE MEMBER



CERTIFICATE

OF PARTICIPATION

This is to certify that

Süleyman GÜMRÜKÇÜOĞLU

attended the 9th International Ankara Multidisciplinary Studies Congress
held online and in-person on November 13-14, 2025 / Ankara, Türkiye
with an oral presentation entitled

THE INSTITUTIONALIZATION OF KNOWLEDGE: A HISTORICAL COMPARISON OF THE MADRASA AND THE UNIVERSITY"

Dr. Ethem İlhan ŞAHİN
Congress Organizing Board

www.izdas.org

November 13-14, 2025
Ankara, Türkiye

9. INTERNATIONAL ANKARA MULTIDISCIPLINARY STUDIES CONGRESS

FULL TEXTS BOOK (VOLUME-1)



EDITED BY

Assoc. Prof. Dr. Ethem İlhan ŞAHİN

Dr. Jamal Eldin Fadoul Mohammed IBRAHIM

ISBN - 979-8-89695-243-5

www.izdas.org

FULL TEXTS BOOK

VOLUME-1

9. INTERNATIONAL ANKARA MULTIDISCIPLINARY STUDIES CONGRESS

November 13-14, 2025
Ankara Turkiye

Editors

Assoc. Prof. Dr. Ethem İlhan ŞAHİN

Dr. Jamal Eldin Fadoul Mohammed IBRAHIM

29.11.2025

by Liberty Academic Publishers, New York, USA
ALL RIGHTS RESERVED NO PART OF THIS BOOK MAY BE REPRODUCED IN ANY FORM, BY PHOTOCOPYING OR BY ANY ELECTRONIC OR MECHANICAL MEANS, INCLUDING INFORMATION STORAGE OR RETRIEVAL SYSTEMS, WITHOUT PERMISSION IN WRITING FROM BOTH THE COPYRIGHT OWNER AND THE PUBLISHER OF THIS BOOK.
© Liberty Academic Publishers 2025
The digital PDF version of this title is available Open Access and distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) which permits adaptation, alteration, reproduction and distribution for noncommercial use, without further permission provided the original work is attributed. The derivative works do not need to be licensed on the same terms.
adopted by Mariam Rasulan
ISBN: 979-8-89695-243-5

FULL TEXTS BOOK

FULL TEXTS BOOK

CONGRESS ID

TITLE OF CONGRESS

9. INTERNATIONAL ANKARA MULTIDISCIPLINARY STUDIES CONGRESS

PARTICIPATION

Keynote & Invited

DATE - PLACE

November 13-14, 2025

Ankara Turkiye

EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Ethem İlhan ŞAHİN

Dr. Jamal Eldin Fadoul Mohammed IBRAHIM

ORGANIZATION

İKSAD-Institute of Economic Development and Social Researches

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

Prof. Dr. Nilgün ULUTAŞDEMİR- Ordu University
Assoc.Prof. Prof. Dr. Özlem ULGER - Batman University
Assoc.Prof. Dr. Ethem İlhan ŞAHİN -Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University
Assoc. Prof. Dr. Dr. Hüseyin ERİŞ- Harran University
Assist. Prof. Dr. Filiz AYGÜN ERTÜRK - Bayburt University
Dr. Serkan GÜN- Siirt University
Dr. Ali MUTİ - General Directorate of Land Registry and Cadastrate
Dr. Songül DEMİREL DEĞİRMENCİ - Hitit Üniversitesi
Dr. Elvan CAFAROV, Azerbaijan State Pedagogy University
Dr. Violla MAKHZOUM, Islamic University of Lebanon
Lect. Dr. Burak SAYAR, Bitlis Eren University
Dr. Muhammad Faisal - Sindh Madressatul Islam University (SMIU), Karachi, Pakistan

SCIENCE & ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Ahmet Niyazi ÖZKER, Bandırma Onyedi Eylul University
Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK, Tekirdağ Namık Kemal University
Assoc. Prof. Dr. Güray ALPAR- Strategic Thinking Institute
Assoc. Prof. Dr. Özlem ÜLGER - Batman University
Assoc.Prof. Dr. Ethem İlhan ŞAHİN -Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University
Assoc. Prof. Dr. Cavit POLAT - Kahramanmaras Sütçü İmam University
Assoc. Dr. Nazife ASLAN, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin KALGI - Ardahan University
Assoc. Dr. Froilan Mobo - Philippine Merchant Marine Academy
Assoc. Prof. Dr. Songül AKIN-Dicle University
Assoc. Prof. Dr. Ayşegül TÜRK - Ankara Hacı Bayram Veli University
Assist. Prof. Dr. Filiz AYGÜN ERTÜRK - Bayburt University
Asst. Prof. Dr. Fatma HASTAOGLU, Sivas Cumhuriyet University
Dr. Damezhan SADYKOVA - Kazakh Girls State Pedagogical University
Dr. Mariam S. OLSSON - Labanise University
Dr. Songül DEMİREL DEĞİRMENCİ - Hitit Üniversitesi
Dr. Muntazir MEHDI, National University of Modern Languages
Dr. WU Yicheng - Minzu University
Dr. Ali MUTİ - General Directorate of Land Registry and Cadastrate
Dr. Serkan GÜN, Siirt University
Dr. Mohammed Shoaib KHAN - Pak Turk Maarif School
Dr. Muhammad Faisal - Sindh Madressatul Islam University (SMIU), Karachi, Pakistan
Lecturer, Dr. Burak SAYAR, Bitlis Eren University

FULL TEXTS BOOK

PARTICIPATING COUNTRIES (31)

Türkiye, Azerbaijan, TRNC, Nigeria, Iran, Pakistan, Albania, Kosovo, Romania, Indonesia, Mexico, Vietnam, Bangladesh, Uzbekistan, Kazakhstan, Algeria, India, Morocco, Portugal, Belarus, Lebanon, South Africa, Slovakia, Philippines, USA, Colombia, Spain, Ukraine, Saudi Arabia, Georgia, Yemen

TOTAL ABSTRACTS: 411

The number of abstracts from foreign countries: **218**

The number of abstracts from Türkiye: **193**

LANGUAGES

Turkish, English

FULL TEXTS BOOK

Session 4 / Hall-2

13.11.2025

Moderator: Assoc. Prof. Dr. Süleyman GÜMRÜKÇÜOĞLU

Meeting ID: 813 0348 3436 / Passcode: 131413

Ankara Local Time: 16:30 – 18:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
THE INSTITUTIONALIZATION OF KNOWLEDGE: A HISTORICAL COMPARISON OF THE MADRASA AND THE UNIVERSITY"	Süleyman GÜMRÜKÇÜOĞLU	Marmara University, Türkiye
THREE RISĀLAS AND ONE THEME: AN EVALUATION OF IBN ABI 'L-DUNYĀ'S RISĀLAS ON ṢABR, RIḌĀ, AND SHUKR	Hümeyra ÖZTÜRK	Marmara University, Türkiye
THE FOUNDATIONS OF THE SOCIO-POLITICAL HIERARCHY IN FĀRĀBĪ'S POLITICAL PHILOSOPHY	Bahar KOCA	Ankara University, Türkiye
TARİX FƏLSƏFƏSİNİN HUMANİTAR ELMLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ	Əliyev Qoşqar Cəlal oğlu Talışinski Leyla Azər qızı Qasımova Bəsti Oktay qızı	Azerbaijan Medical University
AN EXAMINATION OF WEALTH AND CREDIT–DEBT LEVELS IN THE OTTOMAN PROVINCIAL SOCIETY DURING THE AGE OF CRISES: THE CASE OF KASTAMONU IN THE LIGHT OF PROBATE INVENTORIES (1750–1890)	Kaan Ramazan AÇIKGÖZ	Sakarya University, Türkiye
NAXÇIVANDA MÜXTƏLİF TİBB ELMLƏRİNİN YARANMA VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	Əliyev Qoşqar Cəlal oğlu Səbuhi İbrahimov Talışinski Leyla Azər qızı	Azerbaijan Medical University
MEVLEVI MUSICIANS AND THEIR CONTRIBUTIONS TO RELIGIOUS MUSIC	Mesut ENGİN	Ağrı İbrahim Çeçen University, Türkiye

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

BİLGİNİN KURUMSALLAŞMASI: MEDRESE VE ÜNİVERSİTENİN TARİHSEL KARŞILAŞTIRMASI

THE INSTITUTIONALIZATION OF KNOWLEDGE: A HISTORICAL COMPARISON OF THE MADRASA AND THE UNIVERSITY

Doç. Dr. Süleyman GÜMRÜKÇÜOĞLU

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Bölümü, İstanbul-Türkiye

https://orcid.org/0000-0001-5875-767X, 05308858619

ÖZET

İslam dünyasındaki medrese ile Avrupa'da ortaya çıkan üniversite kurumunu, bilginin kurumsallaşma biçimleri bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alan çalışma; iki yapının sadece eğitim tarihi açısından değil, medeniyet tasavvuru bakımından da ne ifade ettiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, medrese ve üniversite; bilginin üretildiği, aktarıldığı ve kuşaklar boyunca muhafaza edildiği kurumlardır.

Bu evrensel misyonu üstlenen en önemli kurumlardan biri olarak medrese ele alınmakta; Hz. Peygamber dönemindeki suffe tecrübesinden başlayarak cami merkezli ders halkaları, küttâblar, Beytü'l-Hikme ve Dârü'l-İlim gibi kurumlar üzerinden Nizamiye medreselerine uzanan çizgi takip edilmektedir. Vakıf sistemiyle güvence altına alınan finansman, müderris–talebe hiyerarşisi, barınma ve iaşe imkânları ile medrese, dinî-ilmî otoriteyi taşıyan, aynı zamanda bürokratik ve yargısal kadroları besleyen merkezî bir yükseköğretim kurumu olarak tanımlanmaktadır. Müfredatta fıkıh, hadis, tefsir ve kelâmın yanı sıra mantık, matematik, geometri, astronomi ve tıp gibi aklî ilimlere yer verilmesi; ezber, şerh, müzakere ve yazma faaliyetleriyle desteklenen usûl temelli bir eğitim anlayışına işaret etmektedir.

Bu tarihsel bağlama paralel olarak üniversitenin doğuşu ve dönüşümü incelenmektedir. Yunan ve İslâm mirasının Latince'ye tercümesi, studium generale yapıları ve lonca modeline dayalı örgütlenme süreci, Bologna, Paris ve Oxford gibi merkezlerde kurumsal bir üniversite kimliğine dönüşmüştür. Latince eğitim dili, trivium–quadrivium temelli müfredat, skolastik yöntem ve sözlü sınavlar, Orta Çağ üniversitesinin temel özellikleri olarak öne çıkarken; modern dönemde bilim–din ayrımı, deneysel yöntemin benimsenmesi ve Humboldt modeliyle birlikte araştırma odaklı, ulusal dillerde eğitim veren üniversite formu ortaya çıkmıştır.

Tüm bu bulgular ışığında, medrese ve üniversitenin benzer kurumsal araçlar kullanmakla birlikte, müfredat öncelikleri, otoriteyle ilişkileri ve modernleşme sürecine verdikleri tepkiler bakımından ayrıştığı görülmektedir. Çalışma, her iki kurumu da kendi medeniyet havzaları içinde özgün modeller olarak konumlandırmakta ve günümüz yükseköğretim tartışmaları açısından tamamlayıcı imkânlar sunduklarını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Üniversite, Bilginin Kurumsallaşması, Skolastik Yöntem, Vakıf Sistemi.

ABSTRACT

This study, which comparatively examines the madrasa in the Islamic world and the university that emerged in Europe in the context of the institutionalization of knowledge, aims to reveal what these two structures signify not only in terms of the history of education but also in relation to conceptions of civilization. In this respect, the madrasa and the university are regarded as institutions in which knowledge is produced, transmitted, and preserved across generations.

FULL TEXTS BOOK

Within this framework, the study first examines the historical background of the madrasa, tracing a line that extends from the experience of the *ṣuffa* in the Prophet's time, through mosque-centered study circles, *kuttāb* schools and institutions such as Bayt al-Ḥikma and Dār al-ʿIlm, to the Nizāmiyya madrasas. With its financing secured through the waqf system, its well-defined hierarchy between *mudarris* and student, and the provision of lodging and subsistence, the madrasa is defined as a central institution of higher learning that carries religious-scholarly authority while at the same time supplying bureaucratic and judicial cadres. The inclusion in the curriculum of rational sciences such as logic, mathematics, geometry, astronomy and medicine alongside the core disciplines of fiqh, hadith, tafsīr and kalām points to a usul-based conception of education supported by practices of memorization, commentary, scholarly discussion and writing.

In parallel with this historical framework, the study examines the emergence and transformation of the university. The translation of Greek and Islamic intellectual heritage into Latin, the formation of *studium generale* structures, and the guild-based model of organization evolved into an institutional university identity in centers such as Bologna, Paris and Oxford. While Latin as the language of instruction, a curriculum based on the *trivium–quadrivium*, the scholastic method and oral examinations stand out as the main characteristics of the medieval university, in the modern period a research-oriented university form emerged—one that adopted a functional separation between science and religion, embraced the experimental method, and provided education in national languages within the framework of the Humboldtian model.

In light of all these findings, it becomes evident that although the madrasa and the university make use of similar institutional instruments, they diverge in terms of curricular priorities, their relationship to authority, and their responses to the processes of modernization. The study positions both institutions as distinct models within their respective civilizational contexts and argues that they offer complementary possibilities for contemporary debates on higher education.

Keywords: Madrasa, University, Institutionalization of Knowledge, Scholastic Method, Waqf System.

GİRİŞ

Medeniyetlerin sürekliliğini ve toplumsal yapının yeniden üretimini mümkün kılan başlıca unsur, bilginin hangi kurumsal yapılarda üretildiği, aktarıldığı ve muhafaza edildiğidir. İslâm dünyasında medrese, Avrupa'da ise üniversite, bu açıdan bilginin kurumsallaşma biçimlerini temsil eden iki temel eksen olarak karşımıza çıkar. Her iki kurum da yalnızca orta ve yüksek dereceli eğitimin yürütüldüğü yapılar değil; aynı zamanda siyasal meşruiyetin, toplumsal hiyerarşinin ve kültürel sürekliliğin inşasında belirleyici roller üstlenmiştir. Bu nedenle medrese ile üniversiteyi karşılaştırmak, iki "okul tipi"ni yan yana getirmekten ziyade, iki farklı bilgi rejimini ve bu rejimlerin tarih sahnesine çıkış süreçlerini birlikte okumayı gerektirir.

Medresenin ortaya çıkış noktası, İslâm eğitim-öğretim faaliyetlerinin başladığı ilk devirlere kadar uzanır. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî'nin "suffa" bölümü etrafında şekillenen ilk halkalar, yeni dinin temel prensiplerinin öğrenildiği çekirdek bir eğitim mekânı işlevi görmüştür.[1] İlerleyen yüzyıllarda Horasan ve Mâverâünnehir havzasında Karahanlılar, ardından Gazneliler ve Sâmânîler tarafından tesis edilen yapılar, medreseyi orta ve yüksek dereceli eğitimin yürütüldüğü müstakil kurumlar hâline getirmiştir.[2] Bu kurumsallaşma, XI. yüzyılda Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta

[1] Tunay Karakök, "Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013), 210.
[2] Yücel Gelişli, On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge, *GÜ. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi 25/ 2* (2005), 86.

FULL TEXTS BOOK

kurduğu Nizamiye Medresesi ile yeni bir safhaya geçmiş; söz konusu medreseler, hem Sünnî düşünceyi tahkim eden hem de Selçuklu sonrası Anadolu ve Osmanlı medrese sistemine model sunan merkezler olarak öne çıkmıştır.[3]

Batı Avrupa'da ise bilgi kurumlarının serüveni, manastır ve katedral okullarıyla başlayıp[4] studium generale ve üniversite formuna evrilen farklı bir güzergâh izlemiştir. XII. ve XIII. yüzyıllarda Yunan ve İslâm eserlerinin Latince'ye tercümesi, Toledo gibi merkezlerde yürütülen tercüme faaliyetleri aracılığıyla Batı entelektüel dünyasında köklü bir dönüşüm yaratmış; bilimsel devrimin zeminini hazırlamıştır.[5] Aynı süreçte Albertus Magnus ve Thomas Aquinas çizgisinde şekillenen bilim–din ayrımı, bilgiyi kilise dogmalarından kısmen bağımsızlaştırmış; katedral ve manastır okullarının ıslahı sonucunda ortaya çıkan studium generale'ler, modern üniversitenin tarihsel öncülleri olarak kurumsal bir kimlik kazanmıştır.[6] Çalışma, söz konusu tarihsel arka planı merkeze alarak medrese ve üniversiteyi "bilginin kurumsallaşması" bağlamında karşılaştırmalı bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır.

Bu noktada çalışma, nitel araştırma desenleri içinde yer alan doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir. Doküman analizi, belirli bir konuya ilişkin yazılı ve basılı materyallerin içeriğini sistematik ve özenli bir biçimde incelemeye dayanan bir yöntemdir.[7] Araştırma kapsamında ele alınan tema ile ilgili farklı türde belgeler çözümlenerek veri elde edilmiş; ayrıca konu üzerine daha önce yapılmış çalışmalar taranmış ve bunlardan sağlanan bulgular da veri setine dâhil edilmiştir.

Bu yöntem, yalnızca metinleri betimleyici biçimde okumayı değil, aynı zamanda verilerden anlam üretmeyi, araştırma konusuna dair bütüncül bir kavrayış geliştirmeyi hedeflemektedir.[8] Bu Bu doğrultuda belgeler; incelenmiş, yorumlanmış, bağlamı içinde anlamlandırılmış ve eleştirel bir bakışla değerlendirilmiştir. Sürecin ilerleyen aşamalarında ise özellikle içerik analizi tekniğine başvurularak, metinlerden türeyen temel temalar ve kategoriler belirlenmiş; böylece elde edilen verilerin tasnifi, karşılaştırılması ve yorumlanması daha sistematik bir yapıya kavuşturulmuştur.[9] Bu yaklaşım, çalışmanın kuramsal çerçevesi ile ulaşılan sonuçlar arasındaki bağlantının izlenebilir olmasına katkı sağlamıştır.

1. MEDRESE VE ÜNİVERSİTENİN TARİHSEL ARKA PLANI VE KURULUŞ DİNAMİKLERİ

1.1. Medrese

Medrese, İslâm dünyasında öğretimin süreklilik ve düzen kazandığı kurumsal çatının tarihsel adı olarak, ilmin üretildiği, aktarıldığı ve toplumsal düzeni besleyen bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Bu kurumun doğuşunu açıklamak, onu tek bir tarihsel kırılma anına bağlamaktan ziyade, erken İslâm toplumunun bilgiyle kurduğu ilişkinin geçirdiği dönüşümleri izlemeyi gerektirir. Nitekim medresenin ortaya çıkışı, Hz. Peygamber döneminde şekillenen eğitim pratiklerinin, genişleyen coğrafya ve farklılaşan toplumsal

[3] Zeki Salih Zengin, Medreseden Üniversiteye, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/2,* 212; Hasan Çetinel, Medreselerin Doğuşu ve Kudüs'ten Yedi Asırlık Bir Örnek: Salâhiyye Medresesi, *Journal of İslamicjerusalem Studies* 21/1 (2021), 61.

[4] Yaşar Sarıkaya, *"Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi*", İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı:3, 1999, 28.

[5] Gülnihal Küken, *Ortaçağda Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 48.

[6] Küken, *Ortaçağda Eğitim Felsefesi*, 548-563.

[7] Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 216-218.

[8] Ramazan Sak vd., "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021), 227–250; Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 368–388.

[9] Ramazan Sak vd., "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021), 227–250; Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 368–388.

FULL TEXTS BOOK

ihtiyaçlar karşısında yavaş yavaş müstakil bir kurumsal forma evrilmesinin ürünüdür. Başlangıçta cami ve mescitlerde teşekkül eden ders halkaları, Kur'an öğretimi için açılan ilk mektepler ve Abbâsî döneminde yükselen tercüme ve araştırma merkezleri, zamanla bir "yükseköğretim" örgütlenmesine zemin hazırlamış; bu birikim, Karahanlı ve Büyük Selçuklu tecrübeleriyle resmî bir kurumsallaşmaya kavuşmuştur. Böylece medrese, hem dinî ilimlerin sistematik öğretimini garanti eden hem de devletin idari ve adlî mekanizmalarına nitelikli insan kaynağı sağlayan bir kurum hâline gelmiştir.

İlk halka, hiç kuşkusuz Mescid-i Nebevî'nin eşzamanlı ibadet ve eğitim işlevinde görülebilir. Suffe'de barınan ve yoğun bir disiplin içinde eğitim gören sahâbîler,[10] İslâm toplumunda ilmin kamusal niteliğini ve ortak sorumluluk olarak algılanışını simgelemiştir. Bu modelde bilgi, ibadet mekânının canlı ve kapsayıcı atmosferi içinde dolaşıma girmiş, cemaatin bir parçası olarak görülmüştür. Dört Halife döneminde bu pratik, yeni kurulan şehirlerdeki büyük camilerin etrafında büyüyerek devam etmiş; fetihlerle genişleyen coğrafyada cami, hem toplumsal dayanışmanın hem de ilmi müzakerelerin odaklarına dönüşmüştür. Bununla birlikte, artan nüfus ve çeşitlenen öğrenim talepleri caminin çok işlevli yapısını zorlamaya başlamış; özellikle temel dinî öğretim için ayrı mekânların gerekliliği belirginleşmiştir.[11] Bu noktada çocuklara Kur'an okumayı, yazıyı ve dinî bilgilerin esaslarını veren küttâbların yaygınlaşması, eğitim zincirinin alt basamağını düzenleyen bir ara kurum işlevi görmüştür. Böylece eğitim sahası, ibadet mekânının sınırlarını aşan bir çeşitlenmeye doğru ilerlemiştir.

Abbâsî döneminde ilmin ve tercümenin politik destek bulması, medresenin tarih sahnesine giden yolu hızlandıran bir başka gelişmedir. Beytü'l-Hikme gibi merkezler, yalnızca kitap biriktiren kütüphaneler değil, çeviri faaliyetlerini, metin tenkidini ve müstakil araştırmayı teşvik eden entelektüel atölyeler olarak çalışmıştır. Yunan, Hint ve İran mirasının Arapça'ya taşınması, İslâm ilim geleneğinin metodolojik imkânlarını genişletmiş; mantık, felsefe, matematik ve tıp gibi alanlar, dinî ilimler ile birlikte daha sistemli bir eğitim ufkuna yerleşmiştir. Beytü'l-Hikme ile aynı doğrultuda Dârü'l-İlim türü kurumlar da bilgi üretimini kurumsallaştırmış; saray desteği ve vakıf geleneğiyle beslenen bu yapılar, ilmi sadece bireysel çabaların değil, örgütlü bir emeğin konusu hâline getirmiştir.[12] Abbâsîler'in son döneminde inşa edilen Mustansıriyye Medresesi ise cami–kütüphane–derslik–misafirhane bileşenlerini aynı çatıya toplayarak,[13] ileride yaygınlaşacak medrese mimarisinin hem işlevsel hem sembolik çerçevesini örneklemiştir. Bu aşamada ortaya çıkan temel fark, eğitim etkinliğinin belirli görevlere, belirlenmiş mekânlara ve düzenli finansman kaynaklarına bağlanmaya başlamasıdır.

Medresenin "müstakil kurum" olarak belirmesi, kayıtlarda IX. yüzyıldan itibaren görülen adlandırmalarla paralel ilerler; fakat devlet eliyle düzenli ve kalıcı bir öğretim müessesesi kurma iradesi özellikle X. yüzyılda olgunlaşır. Karahanlılar döneminde eğitim için inşa edilen yapılar, vakıf destekli ve uzun ömürlü bir örgütlenmenin ilk örneklerini vermiş; bu girişimler medresenin kamusal niteliğini kuvvetlendirmiştir.[14] Karahanlı coğrafyasında adına medrese tesis edilen âlimler, bir yandan fıkhî ve kelâmî tartışmaları sistemleştirirken, diğer yandan düzenli ders programları ve barınma imkânlarıyla

[10] Cahid Baltacı, *XV–XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005),1/ 26.
[11] Mefail Hızlı, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler" (Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2 (1987), 273–274.
[12] Zeki Atçeken – Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2011), 129; Mahmut Kaya, "Beytülhikme," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), 6/88–90.
[13] Sâmi es-Sâkâr- Nebi Bozkurt, "Müstansıriyye Medresesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/121–123.
[14] Zeki Atçeken, "Konya Şer'iyye Sicil Kayıtlarına Göre Konya Selçuklu Medreselerinde Osmanlılar Zamanında Görev Yapan Müderrisler," *Konya Ticaret Odası Dergisi*, Özel Sayı I (1998), 54.

FULL TEXTS BOOK

öğrenciyi merkezde tutan bir düzen kurmuşlardır.[15] Bu gelişme, Sâmânî ve Gazneli tecrübeleriyle de birleşerek, medreseyi yerel girişimler seviyesinden çıkarıp, devlet siyasetinin ve şehir planlamasının ayrılmaz bir unsuruna dönüştürmüştür.

Büyük dönüm noktası, hiç kuşkusuz Nizâmülmülk'ün 11. yüzyılın ikinci yarısında giriştiği medrese hamlesidir. Bağdat'ta açılan Nizâmiye ile başlayan ve Nîşâbur'dan İsfahan'a, Herat'tan Merv'e uzanan ağ, medreseyi bir "model"e dönüştürmüştür.[16] Bu model, üç sacayağı üzerinde yükselmiştir: ilimlerin tedrisinde standartlaşma, öğretim ve iaşe düzeninin vakıf sistemiyle garanti altına alınması ve müderris–talebe ilişkisinin kurumsal statülere bağlanması. Öğrencinin yeme–içme ve barınma ihtiyacını karşılayan imkânlar, belli bir liyakat düzeniyle atanan müderrislerin düzenli ödenekleri ve ders kurallarının yazılı hale gelişi, medreseyi geçici ders halkalarından ayırmış; ona hukuki süreklilik ve idari esneklik kazandırmıştır.[17] Nizâmiye girişiminin bir diğer belirgin yönü, belirli ilim dallarında temayüz etmiş merkezler ortaya çıkmasıdır.

Medrese kuruluşunu mümkün kılan itici güçler yalnızca pratik ihtiyaçlar değil, aynı zamanda fikrî ve siyasî saiklerle de ilgilidir. İbadet mekânlarıyla eğitim alanlarının ayrıştırılması, hem mescitlerde aranan sükûneti koruma hem de ders tartışmalarının gerektirdiği dinamizmi güvence altına alma amacı taşır. Artan öğrenci sayıları, farklı seviyelerdeki öğrenim taleplerini karşılayacak mimari bir kapasiteyi zorunlu kılmış; kütüphane, derslik, talebe hücresi ve imaret bileşenleri bu zorunluluğun mekânsal karşılıkları hâline gelmiştir. Temizlik ve nizam gerekleri yanında, özellikle çocukların bulunduğu ilk öğretim ortamları ile ileri düzey tartışmaların yürütüldüğü üst kademe derslerinin ayrılması, eğitimin kademelendirilmesine hizmet etmiştir.[18] Öte yandan, mezhebî ve fikrî rekabetlerin yoğunlaştığı bir çağda, Sünnî ilmî geleneğin kurumsal çatı altında tahkim edilmesi, medresenin ideolojik işlevini de görünür kılmıştır.[19] Böylece medrese, bir yandan eleştirel tartışmayı ve metin üretimini besleyen ilmi hürriyet alanları yaratırken, diğer yandan toplumsal birlik fikrine dayalı bir inanç ve hukuk öğretisini de standartlaştırmıştır.

Medresenin kuruluş felsefesini aydınlatan bir başka boyut, müspet ilimlerin ders programındaki konumudur. Fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm gibi dinî ilimlerin merkezîliği kuşkusuzdur; ancak mantık, belâgat, hesap, hendese, hey'et ve tıp gibi[20] alanların da belirli ders çizelgeleri içinde yer bulması, medresenin yalnızca "din eğitiminin yapıldığı yerler" olmadığına işaret eder. Özellikle Abbâsî ve Selçuklu dönemi birikimi, metin çözümlemesi, kıyas ve istidlal yöntemlerinin disiplinler arası kullanımı için elverişli bir iklim doğurmuş;[21] medrese, filolojik titizlik ile rasyonel muhakemeyi bir arada işletmeyi hedeflemiştir. Bu yaklaşım, ilmî üretimi bir ezber aktarımından çıkararak usûl temelli bir eğitim anlayışına taşımış; ders halkalarında tartışma, itiraz ve şerh–haşiye yazımı gibi pratikler günlük eğitimin

[15] Zeki Atçeken – Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2011), 129.
[16] Hızlı, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", 276.
[17] Abdurrahman Acar, "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür Medeniyetine Katkıları," *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu* (S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Bilimsel Toplantılar Serisi: 8, 2007), 357–358.
[18] Mehmet Köroğlu, "Nizamiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya" (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2006), 24-26.
[19] Hasan Çetinel, "Medreselerin Doğuşu ve Kudüs'ten Yedi Asırlık Bir Örnek: Salâhiyye Medresesi," *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/1 (2021), 61; Mustafa Köylü ve Şakir Gözütok, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 143.
[20] Salih Zeki Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yay., 2002), 21.
[21] Cahid Baltacı, *XV–XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul, 1976), 22; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*, ed. Hüseyin Okur (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2020), 261; Atçeken - Bedirhan, Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, 129.

FULL TEXTS BOOK

parçası olmuştur. Böylelikle medrese, metin kültürünün sürekliliğini sağlayan ve aynı zamanda onu yorumla genişleten bir "şerh uygarlığı"nın da taşıyıcısı hâline gelmiştir.

Kuruluş safhasında öne çıkan kurumsal araçlardan biri, vakıf müessesesidir. Medreselerin inşası, işletilmesi ve sürdürülebilirliği, çoğu kez vakfiyelerde kayıtlı gelir kaynaklarıyla garanti altına alınmıştır.[22] Bu sayede eğitim, saray veya kişilere daha az bağımlı hale gelmiştir.

Medresenin toplumsal işlevi, eğitimle sınırlı kalmamış, devletin ihtiyaç duyduğu bilgi ve insan kaynağını üretme göreviyle de iç içe gelişmiştir. Kadı, müftü, nâib, kâtip ve çeşitli idari görevliler,[23] medrese eğitiminin sağladığı usul bilgisi devlet bürokrasisine katılmış; hukukî ve idarî süreçlerin ortak bir dil ve metotla yürütülmesine katkı vermiştir.

Coğrafi yayılım bakımından bakıldığında, Nizâmiye modelinin çekirdek ilkeleri Anadolu Selçukluları ve daha sonra Osmanlılar tarafından da içselleştirilmiştir. Anadolu şehirlerinde Dârü'l-Hadis, Dârü'ş-Şifâ ve Dârü'l-Kurrâ gibi uzmanlaşmış birimler, medrese bünyesinde ya da ona komşu yapılarda tesis edilerek, eğitimle uygulamayı buluşturmuştur. Osmanlı tecrübesi ise medreseyi hiyerarşik kademeler hâlinde teşkil edip, müfredat ve imtihan düzenini daha da sistematize ederek, imparatorluk ölçeğinde bir öğretim ağı kurmuştur.[24] Bu süreklilik, medreseyi tarih boyunca değişen siyasî ve ekonomik koşullara rağmen yeniden üretebilen esnek bir kurumsal model haline getirmiştir

Bütün bu unsurlar bir araya geldiğinde, medresenin doğuşu ve kuruluşu, İslâm toplumunun bilgiyle kurduğu ilişkinin üç temel eksende kurumsallaşması olarak okunabilir: mekânın tahsisi, metodun standardı ve finansmanın sürekliliğidir. Son kertede medrese, İslâm dünyasında yüksek öğretimin adı olmanın ötesinde, bir medeniyetin bilgi üretimi, aktarımı ve muhafazasına ilişkin stratejisinin kurumsal çerçevesidir. İslâm medeniyetinin uzun yüzyıllar boyunca ürettiği entelektüel mirasın taşıyıcısı olmuş; mezunlarıyla yalnızca kütüphaneleri ve kürsüleri değil, mahkemeleri, divanları ve çarşıları da düzenleyen bir kamusal akıl üretmiştir. Bugün medresenin tarihsel doğuşu ve kuruluşu üzerine bakıldığında görülen, işte bu kamusal aklın nasıl kurumsallaştığı, nasıl sürdürüldüğü ve nasıl bir medeniyet tahayyülünü mümkün kıldığıdır.

1.2. Üniversite

Akademik bilginin üretildiği, aktarıldığı ve nesiller boyu muhafaza edildiği en önemli kurumlardan biri olan üniversitenin tarihi, Batı medeniyetinin entelektüel gelişiminin anlaşılmasında kilit bir öneme sahiptir. Batı'da Rönesans ve sonrasında doruk noktasına ulaşan bilimsel devrimin kökleri, Ortaçağ'ın derinliklerine uzanır. Bu devrimi mümkün kılan üç temel faktörden söz edilebilir. Birinci ve belki de en önemli faktör, XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca Yunan ve İslam eserlerinin Latince'ye tercüme edilmesidir. Ortaçağ'da bilimin teşekkülünde, önceden üretilmiş olan bu bilgilerin Batı'ya transferi hayati bir rol oynamıştır. Bu transfer sürecinde ticari ilişkiler ve savaşlar da etkili olmuştur. Özellikle Müslümanların Emeviler Dönemi'nde İspanya'yı fethetmeleri, İslam âleminde üretilen bilimsel eserlerin Batı'ya aktarılması için bir köprü vazifesi görmüştür. Bu açıdan Ortaçağ düşünce tarihinde XI. yüzyıl sonları bir dönüm noktasıdır. Zira İslam âlemi bu dönemde bilim adamları ve bilimsel çalışmalar bakımından Batı'dan ileri seviyedeydi. İslam âlemindeki eserlerin Latince'ye tercümesi amacıyla İspanya'nın Toledo şehrinde başpsikoposlar tarafından bir tercüme okulu kurulmuş olması, bu

[22] George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, thk. Cüneyd Köksal, çev. Hakan Çavuşoğlu – Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Gelenek, 2004), 119–123.
[23] Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim: Medrese*, çev. Recep Duran (Ankara: Öncü Kitap, 2002), 23–24; Acar, "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür Medeniyetine Katkıları.", 355.
[24] Bkz. Kasım Kocaman, "Osmanlı Medrese Sistemini Etkileyen Faktörler," *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2017).

FULL TEXTS BOOK

entelektüel transferin kurumsal bir kanıtını oluşturmaktadır.[25] İkinci faktör ise, Ortaçağ'da üniversitelerin kurulması ve bir kurum olarak neredeyse 800 yıl kadar varlıklarını sürdürmesidir. Ortaçağ'da ortaya çıkan üniversiteler, ders programları, hukuki ve siyasi ayrıcalıkları ve modern bilimin gelişmesi için sağladıkları alt yapı bakımından diğer medeniyetlerin eğitim kurumlarından ayrılır. Üniversiteler; bilimsel çalışmalar, öğrenci ve hoca seçimi, tartışmalar, ders programları ve kütüphaneler bakımından kendilerinden önceki manastır ve katedral okullarından ayrılmaktadır. Üçüncü önemli faktör ise bilim ve dinin birer faaliyet olarak birbirinden ayrılmasıdır. Albertus Magnus ve Thomas Aquinas öncülüğünde şekillenen bu anlayışa göre, bilim ve din ayrı sahalarda bilgi üretmeli ve birbirlerine karışmadan kendi metotlarıyla bu bilgileri yorumlamalıydılar.[26] Bu zihniyet değişimi, bilimsel düşüncenin kilisenin dogmalarından bağımsızlaşması yolunda kritik bir adım olmuştur.

Ortaçağ'da XIII. yüzyıl öncesinde, öğrenim merkezleri ve yükseköğretim kurumları olarak manastır ve katedral okulları bulunmaktaydı. Bu okulların sayısı az olmakla birlikte bölgesel nitelikteydi ve XIII. yüzyıla kadar önemli bir gelişme gösterememiştir. Dolayısıyla XIII. yüzyıla kadar Ortaçağ'da günümüz üniversitelerine benzer yükseköğretim kurumlarının olmadığı söylenebilir. Üniversitelerin ilk şekillerini kurumsal olarak katedral ve manastırlar oluşturmaktadır. İlk etapta bu kurumlar sadece rahip ve keşişlerin eğitimi amacıyla kullanılırken, sonradan günümüz üniversiteleri için bu kurumların bir model oluşturduğu belirtilir.[27] Ortaçağ üniversiteleri öncesi Batı'da katedral ve manastır okulları, kiliseler ve bazı hocaların belli bir grupla ders yaptığı merkezler, yani "studium generale"ler bulunmaktaydı.[28] Ortaçağ üniversite eğitimini en doğru şekilde tanımlayan kavram, Latince'de "studium" (eğitim için düzenlenmiş müfredat ve eğitim kurumu) ve "generale" (farklı bölgelerden gelen öğrencileri alan okul) sözcüklerinden oluşan "studium generale"dir.[29] Resmi bir tanımı olmayan studium generale kavramı ilk olarak XIII. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Bu kavram, sadece yerli öğrencilerin değil, her şehirden öğrencilerin hoş karşılandığı bir yeri ifade ediyordu. "Universitas" kavramı henüz eğitim kurumu anlamını kazanmadığı için, ilk üniversiteleri karşılayan kavram olarak "okul veya okulu bulunan yerleşim yeri" manasında "studium" kavramı kullanılıyordu.[30] Farklı yerlerden öğrenci kabul etmesi sebebiyle evrensel olarak algılanan bu kurumların evrensellik niteliği ise "generale" kavramı ile ifade edilmekteydi.[31] On ikinci yüzyıl sonlarına doğru teşekkül eden studium generale okulları, şehirlerdeki mesleki ve ticari yapılardan etkilenerek lonca ve ticari örgütlere benzer bir şekilde yapılanmıştır. Studium generalelerde Batı'nın birçok şehirden gelen öğrenciler eğitim görmekteydi.[32] Başlangıçta belirli bir müfredatı veya ders programı bulunmayan bu kurumlarda, iyi eğitimcilerin daha çok talep görmesi sonucu, öğrenci ve öğretmenler lonca veya dernek şeklinde örgütlenme yoluna gitmiştir. Bu örgütlenme, dönemin hükümdarları ve papalarından maddi ve siyasi destek almalarını sağlayarak

[25] Gülnihal Küken, *Ortaçağda Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 48; Bekir Karlığa, "Doğu İslâm Dünyasında ve Batı Avrupa'da Üniversitelerin Kuruluşu", *Öneri* 1/1 (1994), 1-10.
[26] Küken, *Ortaçağda Eğitim Felsefesi,* 548-563.
[27] Seda Demir, "Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik, Sosyopolitik ve Akademik Yapıları", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2023), 470-472.
[28] Charles H. Haskins, *The Rise of Universities* (New York: Harvard University Press, 1923), 109; Fatih Rukancı - Hakan Meriç, "Medrese ve Üniversitelerde Eğitim", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 23/2 (2008), 35-56.
[29] Demir, "Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik,Sosyopolitik ve Akademik Yapıları", 473.
[30] Hastings Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages* (Oxford: Clarendon Press, 1895), 7–8.
[31] Ali Rıza Saklı, "Dünyada ve Türkiye'de Üniversitelerin Tarihi Gelişimi", içinde *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Öğrenci ve Akademisyenleri ile Rize Halkının Karşılıklı Algı ve Beklentileri* (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2017), 14.
[32] Kimberly Georgedes, "Religion, Education and the Role of Government in Medieval Universities: Lessons Learned or Lost?", *Forum on Public Policy* 2/1 (2006), 73–88.

FULL TEXTS BOOK

kurumsallaşma süreçlerini hızlandırmıştır.[33] Ortaçağ Latincesinde "universitas" kelimesi, "yekpare, bütün" anlamlarına gelen "universus"tan türetilmiştir. İlk defa Avrupa'da 1300'lü yıllarda, "hem bilim insanları ve hocaların cemiyeti hem yükseköğretim yapılan yer" anlamında kullanılan bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemlerde, öğrenci kitlesini ifade etmek ve özellikle farklı uyruklardan öğrencilerin varlığını belirtmek için kullanılıyordu. Dolayısıyla bu kavram, o zamanlarda günümüz üniversiteleri anlamından ziyade, "corporation" anlamında kullanılmaktaydı. Ortaçağ'da günümüzdeki anlamıyla üniversiteler için studium generale kavramı kullanılmakta; bu kavram, universitas kavramını da kapsayan ve üniversite anlamında yıllarca kullanılan daha genel bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır.[34]

Ortaçağ'da Batı toplumunun dini konular haricinde de eğitim görme ihtiyacı, ilk üniversiteler olarak kabul edilen studium generalelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Buna ek olarak, VIII. yüzyıldan itibaren Batı'nın İslam medeniyetiyle yoğun bir etkileşime girmesi, din adamlarının bilgi seviyelerinin artması ve dini kurumların belirli bir hiyerarşi içinde bilgi üreten merkezler haline gelmeleri de studium generalelerin doğuşunda etkili olan diğer faktörlerdir. Studium generalelerin tarihi başlangıcı İtalya'ya dayanır ve bu okullarda din dışı konularda eğitim verilse de, yine de kilise denetimi altındaydılar. İlk büyük studium generale, IX. yüzyılda kurulan Salerno Tıp Okulu'dur. Bu okul hem tıp eğitimi vermiş hem de Batı'da Katolik öğretisinin benimsenmesinde önemli bir rol oynamıştır.[35]

İlk üniversiteler, hocalar veya öğrenciler loncası olarak iki farklı kurumsal model çerçevesinde gelişmiştir.[36] Paris Üniversitesi ve kuzeydeki diğer üniversiteler hocalar loncası olarak ortaya çıkarken, Bologna ve İtalya'daki diğer üniversiteler öğrenci loncası olarak kurulmuştur. Ortaçağ'da ilk kurulan ve en etkili olan üniversiteler Bologna, Paris ve Oxford Üniversiteleridir. Bunlardan ilkinin Bologna olduğu ifade edilmekte, ardından Paris Üniversitesi'nin kurulduğu ve kısa bir süre sonra da Oxford Üniversitesi'nin faaliyete geçtiği kabul edilmektedir.[37] Kuruluş tarihi 1088 olarak kabul edilen Bologna Üniversitesi, öğrenci loncası tarafından kurulmuştur. Bu modelde öğretmenlerin maaşları öğrenciler tarafından karşılanmaktaydı. Nitekim Bologna Üniversitesi, hocaların istihdamı, müfredatın belirlenmesi gibi okul yönetimiyle ilgili konularda öğrenciler ve ailelerinin hakim olduğu bir yapıya sahipti. Hocaların görevlerini yerine getirmediğinde verilecek cezalar gibi konularda dahi öğrenciler karar veriyordu. Fakat zamanla hocalar da collegiumu oluşturarak yönetimde söz sahibi olmayı başarmışlardı.[38] Bologna Üniversitesi, kuruluşundan bir süre sonra seküler bir yapıya bürünerek hukuk eğitiminin Avrupa'daki merkezi haline gelmiştir.[39] Öğretmen loncası niteliğindeki Paris Üniversitesi'nde ise öğretmenlerin maaşlarını kilise karşılamıştır. Bu durum, öğretmenlerin memnuniyet düzeylerini ve özerkliklerini nispeten daha yüksek tutmuştur. Paris Üniversitesi'nde, yüksek statülü kabul edilen Teoloji, Dinsel Hukuk (Kanon Hukuku) ve Tıp fakülteleri ile bu fakültelerle aynı seviyede görülmeyen

[33] Hakan Anameriç-Fatih Rukancı, "XI.-XIV. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim", Tarih İncelemeleri Dergisi 23/2 (2008), 39; Henry Johnson Jr., "Are Our Universities Schools?", *Harvard Educational Review* II/35 (1965), 120-121.

[34] Ömer Lütfi Antalyalı, "Tarihsel Süreç İçerisinde Üniversite Misyonunun Oluşumu", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (2007), 26; Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, "Ortaçağ'da İlk Üniversiteler: Studium Generale", *Felsefe Dünyası* 39/1 (2004), 172.

[35] Jacques Le Goff, *Orta Çağda Entelektüeller*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 106; Rukancı ve Anameriç, "Ortaçağ'da İlk Üniversiteler: Studium Generale", 173.

[36] Gökhan Çetinsaya, *Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası* (Ankara: YÖK Yayını, 2014), 22.

[37] Demir, "Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik, Sosyopolitik ve Akademik Yapıları", 471-477; Rukancı ve Anameriç, "Ortaçağ'da İlk Üniversiteler: Studium Generale", 172-176.

[38] Pınar Ülgen, "Geç Ortaçağ'da Avrupa'daki Üniversiteler ve Eğitim", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 7/14 (2010), 359-360.

[39] Simon Somerville Laurie, The Rise and Early Constitution of Universities: With a Survey of Medieval Education (New York: D. Appleton and Company, 1887), 109.

FULL TEXTS BOOK

bir Sanatlar (Mesleki Bilimler) fakültesi mevcuttu. Her fakültenin ayrı loncaları bulunuyordu. Üç yüksek fakülte, başlarında bir dekan ile birlikte öğretmenler ve yardımcıları tarafından yönetilmekteydi. Nicel olarak daha fazla öğretmen ve öğrenciye sahip olan Sanatlar fakültesi ise, üniversite yöneticisi konumundaki rektör tarafından yönetiliyordu. Bu fakültenin, öğretmenleri doğum yerlerine ve milliyetlerine göre sıralandığı farklı bir sistemi vardı.[40] Paris Üniversitesi, zaman içerisinde teoloji eğitiminin ve Hristiyan ilahiyatının tartışmasız merkezi haline gelmiştir. Hem Bologna hem de Paris üniversiteleri, manastır okullarından dönüştürüldüğü için başlangıçta kilise merkezliydi ve hamileri devlet değildi. Oxford Üniversitesi ise devlet desteği ile kurulmuş olup, öğretmenlerin maaşlarını devlet karşılamıştır. Oxford Üniversitesi, özellikle doğa bilimleri alanında öne çıkmıştır.[41] Paris Üniversitesi, bir ilahiyatçı ve mantıkçı olan Peter Abelard sayesinde skolastik yönteme karşı geliştirdiği hem müfredat hem de eğitim yöntemiyle, Avrupa'da şekillenmeye başlayan yüksek eğitimde bir dönüm noktası olmuştur. Abelard, Sic et Non (Evet ve Hayır) adlı eseriyle skolastik yöntemi bir kenara bırakarak, öğrencilerinin önüne aralarında çelişki bulunan iki metni koymuştur. Öğrencilerin birbirlerine soru sormasını teşvik ederek aralarında müzakere yapmalarını ve bir sonuca kendi başlarına ulaşmalarını sağlamıştır. Öğrenci ilgisini cezbeden bu yöntem, kısa sürede yükseköğrenimde büyük yankı uyandırmıştır.[42]

On beşinci yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da üniversiteler iyice yaygınlaşmış, ancak temel yapıları çok fazla değişmemişti. On altıncı yüzyılda Kopernik, Galileo gibi bilginler, üniversitelerin entelektüel gelişimini derinden etkiledi. On yedinci yüzyılda Newton, Boyle, Bacon gibi düşünürlerle birlikte, saf akıl yürütmenin yerini giderek deneysel yöntem almaya başladı ve bu durum, Ortaçağ üniversitesi yapısından bir kopuş sürecini başlattı.[43] On sekizinci yüzyıl sonunda, bu üniversitelerin birçoğu reformlara direnç gösterdi. Bazı üniversiteler yeni bilim dallarını reddetti ve farklı modellerdeki yeni üniversitelerin kurulmasına karşı çıktı. Humboldt, Kant, Fichte, Schelling, Steffens gibi Alman düşünürler, üniversitelerin öğretmen ve öğrenciler topluluğu olarak, bilimsel buluşlar, felsefi sorgulama ve özgür düşünce amacıyla varlıklarını sürdürmeleri gerektiği fikrini savunuyorlardı.[44] On dokuzuncu yüzyılda Alman üniversitelerinde öncelikle Ortaçağ'dan kalma fakülte yapısı değiştirildi. Teoloji, hukuk ve tıp fakülteleriyle aynı düzeyde olmak üzere, bilim ve sanat eğitimi veren bir Felsefe Fakültesi kuruldu. Aynı dönemde, bölümler ve enstitüler önemli birer yenilik olarak ortaya çıktı. Yeni üniversite modeli, modern anlayışla çalışmalar yapmaya başladı. Eğitim, asistanlar ve öğrencilerle yürütülen araştırmalarla desteklenmekteydi. Araştırmalarda deneyci yaklaşım, akılcılık ve kanıtlama ön plana çıkarılmakta, ulaşılan sonuçların teyidi için bilimsel yayın yapma geleneği yerleşmekteydi. Halle Üniversitesi'nin 1693'te Latince eğitim vermeyi bırakması ve Göttingen Üniversitesi'nin 1736'da tarih eğitimine başlaması, Ortaçağ üniversitelerinden kopuşun somut göstergeleriydi. On dokuzuncu yüzyılda milliyetçiliği benimseyen üniversiteler, eğitimin yerel dillerde yapıldığı milli kurumlar halini aldı. Üniversitelerde Latince terk edildi ve Almanca, bilim dili olarak önem kazandı. Üniversiteler bu koşullar altında yeniden bir doğuş sürecine girdi. Yeni üniversite eğitiminde; profesörlerin ve öğrencilerin özgürlüğü, bilim ve felsefenin birliği, araştırma odaklılık ve mezuniyet sistemleri önemli hale geldi.

[40] Ülgen, "Geç Ortaçağ'da Avrupa'daki Üniversiteler ve Eğitim", 359.
[41] Demir, "Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik, Sosyopolitik ve Akademik Yapıları", 471; Ülgen, "Geç Ortaçağ'da Avrupa'daki Üniversiteler ve Eğitim", 362; Rukancı - Meriç, "Ortaçağda İlk Üniversiteler: Studıum Generale ", 175.
[42] Seyfi Kenan, "Üniversite", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/340.
[43] J. G. Wissema, *Üçüncü Kuşak Üniversitelere Doğru: Geçiş Döneminde Üniversiteleri Yönetmek*, çev. Taciser Belge ve Nurkalp Devrim (İstanbul: Özyeğin Üniversitesi Yayınları, 2009), 13–14.
[44] Stavros Moutsios, *University: The European Particularity* (Aarhus: EPOKE, Department of Education, Aarhus University, 2012), 8–9; Wissema, *Üçüncü Kuşak Üniversitelere Doğru; Geçiş Döneminde Üniversiteleri Yönetmek*, 16.

FULL TEXTS BOOK

Önceki dönemden kalan tıp, ilahiyat ve hukuk fakülteleri varlığını sürdürürken, Felsefe fakülteleri, doğa felsefesi ile ekonomi ve sosyal bilimler fakültelerine evrildi. Bu fakülteler de fizik, matematik, biyoloji ve kimya gibi alt uzmanlık alanlarının doğuşuna öncülük etti. Mesleki bilimler eğitiminin bir kısmı ise büyük ölçüde üniversite dışındaki akademilere kaydı.[45]

Üniversitenin tarihsel gelişim süreci, insanlığın entelektüel macerasının önemli bir parçasını oluşturur. Bu süreç, XII. ve XIII. yüzyıllarda, özellikle Yunan ve İslam medeniyetlerinden yapılan tercümelerle başlayan bir bilgi transferi ile tetiklenmiştir. Bu entelektüel birikim, Batı'da bilimsel devrimin zeminini hazırlamıştır. Ardından, studium generale olarak adlandırılan ve evrensellik iddiası taşıyan ilk yükseköğretim kurumları, lonca modelinden esinlenerek örgütlenmiş ve zamanla güçlü birer kurum haline gelmiştir. Bologna, Paris ve Oxford gibi ilk üniversiteler, öğrenci veya hoca loncaları şeklinde örgütlenmiş, farklı yönetim modelleri ve mali kaynaklarla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu kurumlar, başlangıçta kilisenin gölgesinde ve skolastik düşüncenin hakimiyetinde olsalar da, zamanla bilim ve dinin ayrışması, deneysel yöntemin benimsenmesi ve nihayetinde Humboldt modeliyle birlikte araştırma ve öğretim özgürlüğünün kurumsallaşması gibi aşamalardan geçerek modern anlamdaki üniversite formuna kavuşmuşlardır. İslam medeniyetinin, tercüme faaliyetleri aracılığıyla bu sürece yaptığı katkı ise yadsınamaz. Dolayısıyla, günümüzün karmaşık ve çok yönlü üniversite kurumu, Antik Yunan'dan İslam coğrafyasına uzanan zengin bir tarihsel mirasın ürünüdür.[46]

2. MEDRESE VE ÜNİVERSİTE EĞİTİM SİSTEMİLERİ

2.1. Medrese Sisteminin Temel Bileşenleri

2.1.1. Eğitim Metotları ve Müfredat

Medreselerde eğitim-öğretim faaliyetleri temel olarak tümdengelimci bir yaklaşım üzerine inşa edilmiştir. Bu sistemde dersler; ezberleme, tekrar etme, kavrama, müzakere yürütme ve yazılı kayıt tutma gibi aşamalardan oluşan bir süreç izlemektedir. Ezber ve tekrar yöntemleri, zihinsel faaliyetleri canlı tutma ve bilişsel gelişimi destekleme gibi gerekçelerle Ortaçağ İslam eğitim geleneğinde sıklıkla başvurulan pedagojik araçlar olarak öne çıkmıştır. Özellikle Kur'an-ı Kerim ve hadis metinlerinin ezberlenmesine dayalı bir öğrenim süreci yaygınlık kazanmış; bu süreç metin şerhleri ve düzenli tekrarlarla pekiştirilmiştir. Ezberi takip eden aşama, öğrenilen içeriğin anlamlandırılması ve derinlemesine kavranması sürecini içermektedir.[47] Bu kademe, medrese eğitiminin yalnızca lafız tekrarına dayanmadığını, aksine eleştirel düşünce ve muhakemeyi de içeren bütüncül bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bir sonraki basamak ise karşılıklı tartışma ve soru-cevap yöntemiyle işleyen müzakere ortamıdır.[48] Bu yöntemde hem eğitimcinin öğrenciye soru yöneltmesi hem de öğrencinin aktif biçimde katılımıyla akıl yürütme süreçleri devreye girmekte ve diyalektik bir öğrenme imkânı doğmaktadır.

Yazma faaliyeti de dönemin eğitim anlayışında önemli bir yer tutmuştur. Öğrencilerin ders esnasında tuttuğu notlar, hem sonradan başvurulabilen bir bilgi kaynağı hem de yazma eserlerin sınırlı olduğu bir dönemde bilginin kayıt altına alınarak korunması işlevi görmüştür.[49] Ancak zamanla kitap çoğalmasına paralel olarak ders notu tutma geleneğinin etkinliği nispeten zayıflamıştır.

Nizamiye medreselerinde eğitim programı ağırlıklı olarak dinî ilimler, hukuk ve dil eğitimi üzerine yoğunlaşmıştır. Tıp eğitimi ise ilk dönemlerde hastanelerde verilirken, sonraları medrese müfredatına

[45] Wissema, Üçüncü Kuşak Üniversitelere Doğru; Geçiş Döneminde Üniversiteleri Yönetmek, 17-20.
[46] Bkz. Kenan, "Üniversite", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA).
[47] George Makdisî, *Ortaçağ'da Yükseköğretim (İstanbul:* Klasik Yayınları, 2012), 163-167.
[48] Anameriç ve Rukancı, "*XI.-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim",* 35-56.
[49] Makdisî, *Ortaçağ'da Yükseköğretim,* 171.

FULL TEXTS BOOK

dâhil edilmiştir. Söz konusu dönemde standart bir müfredattan söz etmek güç olmakla birlikte,[50] felsefe ve ona bağlı disiplinlerin program dışı bırakıldığı, bunların yerine akıl yürütmeyi merkeze alan kelam ilimlerinin ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu durum üzerinde, Nizamiye medreselerinde hem idari hem de akademik rol üstlenen Gazâlî'nin etkisi olduğu düşünülebilir.[51]

Nizamiye medreselerinin müfredatında fıkıh ve hadis ilimleri merkezî bir konumda olmakla birlikte, Kur'an ve ona ilişkin ilimler de büyük önem taşımaktaydı. Dil ve edebiyat alanında Arapça ve Farsça, gramer, belagat, şiir ve tarih gibi dersler okutulurken; müspet bilimler kapsamında tıp, matematik, geometri, astronomi ve tabii bilimlere de yer verilmekteydi.[52] Ayrıca beden eğitimi ve sanatla ilgili okçuluk, binicilik, hat ve tezyinat gibi uygulamaların da öğrencilerin fiziksel ve ruhsal gelişimini desteklemek amacıyla programda bulunduğu bilinmektedir.[53]

Osmanlı medreselerine gelindiğinde ise okutulan dersler genel olarak üç grupta tasnif edilebilir: Kur'an ve sünnet eksenli naklî ilimler (tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf); akıl yürütmeye dayalı aklî ilimler (mantık, felsefe, tabiiyyat, tıp, matematik) ve bu ilimlerin doğru anlaşılmasını sağlayacak dil ve iletişim becerilerine yönelik alet ilimleri (belagat, nahiv, hitabet). Medreselerde ders kaynakları Arapça olmakla birlikte, eğitimcinin anlatımı ve öğrenciyle iletişimi, bulunulan coğrafyanın yerel dili üzerinden yürütülmüştür.[54]

2.1.2. Hocalar, Talebeler ve Fizikî Yapı

Medreselerde eğitim veren hocalar için genel bir terim olarak "müderris" kullanılmakla birlikte, öğretim üyeleri "şeyh" veya "meşyeha" gibi unvanlarla da anılmaktaydı. Hocaların sorumlu oldukları dersin adı kendilerine izafe edilerek (fıkıh müderrisi) anılmaları yaygın bir uygulamaydı.[55] Aynı müderrisin birden fazla medresede görev almasında herhangi bir sakınca görülmez, gerektiğinde derslerini yürütmek üzere "naib" veya "müderris vekili" atayabilirdi.

Müderrislerin atanmasında ilmî yeterlilik kadar güvenilirlik de kritik bir ölçüttü. Bir medresede görev alacak kişilerin, alanında tecrübeli, ilmî ehliyeti şüphe götürmeyen ve adil bir müderris tarafından tavsiye edilmiş olması gibi hususlarda dikkate alınırdı.[56] Vakıf müessesesi olan medreselerin işleyişi, vakfiyelerde belirlenen hükümlere tabiydi; eğitim programları, günlük işleyiş ve hoca-öğrenci giderleri bu çerçevede düzenlenirdi.[57]

Medrese öğrenci sistemi, günümüz üniversitelerindeki gibi kademeli bir yapıya sahipti. Öğrenciler seviyelerine göre "mübtedi" (başlangıç), "mülazım" (orta) ve "fakih" veya "danişmend" (ileri) gibi unvanlar taşırdı. Müderrislere asistanlık yapmak üzere, ehliyetli görülen öğrenciler arasından "muid" seçilirdi.[58]

Öğrenci sayıları medresenin fizikî kapasitesine göre değişmekle birlikte, genellikle 20 kişi ile sınırlıydı. Çoğunlukla tek katlı, bir avlu içerisinde bulunan medreseler, yazlık ve kışlık olacak şekilde dersliklerden, müderris ve öğrencilere tahsis edilmiş odalardan, yemekhaneden, kütüphaneden, hamam, çeşme, tuvalet gibi ihtiyaç alanlarından müteşekkil yapılardır. Temelde erkek öğrenciler için tasarlanmış

[50] Mustafa Köylü, Şakir Gözütok (ed.), *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*(İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 145.
[51] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2015)* (Ankara: Pegem Yayınları, 2015), 44.
[52] Köylü ve Gözütok (ed.), *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, 150; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2015),* 44.
[53] Köylü ve Gözütok (ed.), *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, 151.
[54] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,2003), 175; Mustafa Gündüz, *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi* (İstanbul: İdeal Yayıncılık, 2019), 32.
[55] Makdisî, *Ortaçağ'da Yükseköğretim (İslam Dünyası ve Hristiyan Batı)*, 279.
[56] Köylü ve Şakir Gözütok (ed.), *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*,161.
[57] Gündüz, *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*, 30.
[58] Köylü ve Gözütok (ed.), *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Ensar Yayınları,165-166.

FULL TEXTS BOOK

olsalar da, bazı ilim meclislerinde kız öğrencilerin de bulunduğu görülmüştür.[59] Mimarî özellikleri bakımından bulundukları bölgeye, iklim özelliklerine göre farklılaşma gösterebilen medreseler, soğuk coğrafyalarda yazlık ve kışlık olacak şekilde inşa edilmekte, yapı malzemeleri bakımından da farklılık gösterebilmekteydi.[60] Öğrencinin yeterliliği kabul edildiğinde, günümüz diplomasına karşılık gelebilecek bir "icazetname" verilir ve artık ders verebilecek ehliyette kabul edilirdi. Hoca-öğrenci ilişkisi, öğrencinin saygı ve tevazu çerçevesinde şekillenirdi.

2.2. Üniversite Sisteminin Temel Bileşenleri

2.2.1. Eğitim Metotları ve Müfredat

Üniversitelerin ortaya çıkış ve dönüşüm süreçlerinde, eğitim modeli ve müfredat içeriği, kurumun sadece ne öğrettiğini değil, aynı zamanda bilgiyi nasıl konumlandırdığını ve otoriteyle kurduğu bağı da şekillendiren temel unsurlar olagelmiştir. Orta Çağ Avrupası'ndaki ilk üniversiteler, studium generale çatısı altında teşkilatlanmış; müfredatları ilahiyat ve hukuk ağırlıklı, sınırlı bir disipliner yapı sergilemiştir. Eğitim ise, hocanın metni yüksek sesle okuması ve öğrencinin dinleyip not alması esasına dayanan skolastik bir yöntemle yürütülmüştür.[61]

Orta Çağ'daki bu yükseköğretim programlarında eğitim dili Latinceydi ve verilen akademik unvanlar Avrupa'nın pek çok bölgesinde ortak geçerliliğe sahipti. Öğrenciler, derslere devam edebilmek için her bir ders için hocalarına ayrı ayrı ödeme yapmak zorundaydı. Üniversiteye kabulde, Latince bilmek, gereken masrafları karşılayabilecek ekonomik güce sahip olmak ve erkek olmak dışında, günümüzdeki anlamda resmî bir yeterlilik ya da sınav koşulu bulunmuyordu. Derslerde uygulanan eğitim yöntemi, büyük ölçüde belirlenmiş temel metinlerin satır satır açıklanmasına ve Aristotelesçi mantığın ilkeleri etrafında örgütlenen tartışma–münazara seanslarına dayanıyordu. Öğrencilerin mezuniyetleri yazılı bir sınavla değil, eğitim süreci boyunca tekrarlanan sözlü yoklamalar ve performansa dayalı değerlendirme oturumlarıyla kararlaştırılıyordu. Öğretim süresince, kitapların son derece maliyetli olması, öğrencilerin çoğunun kendi kopyalarına sahip olamamasına yol açmış; bu durum da bilgiyi doğrudan metinden değil, büyük ölçüde hocaların sözlü anlatımlarından edinmek zorunda kalmaları anlamına gelmiştir. Böylece öğretim sürecinde hocanın ağzından aktarılan bilgi, neredeyse tek bilgi kaynağı haline gelmiştir.[62]

XII. ve XIII. yüzyıllarda Paris ve Bologna gibi merkezlerde müfredatın sistematik hale gelmesi, mantık ve tartışma dersleriyle desteklenen soru-cevap oturumlarını yaygınlaştırmış; Peter Abélard'ın temsil ettiği diyalektik yöntem, skolastik okuma geleneğini dönüştürmüştür.[63] Bu dönüşüm, üniversiteyi salt bir doktrin aktarıcısı olmaktan çıkararak, farklı otoriteleri karşı karşıya getiren, çelişkileri görünür kılan ve akli çözüm üretmeyi teşvik eden bir öğrenme ortamına dönüştürmüştür. Uluslararası dolaşım içindeki öğrenci kitlesi, ortak Latince müfredat etrafında şekillenen bu yöntemi Avrupa çapında standart hale getirerek, üniversite kimliğinin temel bileşenlerinden biri yapmıştır.

İlk üniversitelerde skolastik yöntem çerçevesinde bilgi, özlü bir biçimde ifade edilirdi. Bu yaklaşımda, problemler karşısında tartışma ve akıl yürütme merkeze alınır, ulaşılan sonuç delil olarak kabul görürdü. Tartışmaların dayanağı olan önermelerin kaynağı olarak ise, kutsal metinler dışında, filozoflar, hukukçular, şairler veya salt akıl görülürdü. Öğretimde analiz metodu da kullanılırdı; analiz edilecek

[59] Ziya Kazıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.62-68; Seyfi, "Modern Üniversitenin Oluşum Süreci", Osmanlı Araştırmaları 45/45 (2015), 338-339.
[60] Köylü ve Gözütok (ed.), *Ana hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, 181.
[61] Goff, *Orta Çağda Entelektüeller*, 105-106.
[62] Kenan, "Modern Üniversitenin Oluşum Süreci", 348.
[63] Kenan, "Üniversite", 340.

FULL TEXTS BOOK

problem önce parçalara ayrılır, ardından içeriği detaylı şekilde irdelenirdi. Tartışma tekniği de üniversite eğitim sisteminde yaygın olarak başvurulan pedagojik araçlardandı.[64]

Üniversitelerin müfredat yapısına bakıldığında, üç temel disiplin (trivium) olarak gramer, diyalektik, retorik; dört temel disiplin (quadrivium) olarak da matematik, astronomi, geometri ve müzik dersleri öne çıkmaktaydı. Ayrıca ahlak felsefesi (etik), varlık felsefesi (metafizik) ve doğa felsefesi de programda yer alan diğer önemli başlıklardı.[65]

2.2.2. Hocalar, Talebeler ve Fizikî Yapı

Üniversitelerin teşekkül ettiği ilk dönemde hocalar ve öğrencilerin adeta birlik halinde oldukları görülmektedir. Yani ilimlerin birliğinden ziyade öğretmenler ile öğrencilerin birliği merkezdeydi ve hoca ile öğrenciler arasında usta-çırak ilişkisini anımsatan bir iletişim söz konusuydu.[66]

Ortaçağ'da üniversitelerle birlikte, din adamları, edebiyatçılar, hukukçular, filozoflar, bilim adamları ve aydınlardan oluşan, bilgi üretip transfer eden ve "clerisy" olarak adlandırılan bir entelektüel zümre ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu zümrenin gelişimiyle birlikte, Ortaçağ'da üniversite ve kütüphanelerin sayıları da artış göstermiştir.[67] Bu dönem üniversitelerinde hocaların büyük çoğunluğu din adamıydı. Üniversitelerde hoca olmak isteyen bir kişi en az altı yıl eğitim görmek zorundaydı. Paris Üniversitesi'nin 1215 yılı yönetmeliğine göre hoca olmak için en az 20 yaşında olmak gerekiyordu. Teoloji alanında hoca olmak isteyenler ise en az sekiz yıl eğitim almalı ve 35 yaşından önce ders veremezlerdi. Ayrıca, ders verebilmek için Tanrıbilim alanında beş yıl staj yapma zorunluluğu bulunuyordu. Öğrenci ve hocalar, psikopos veya üniversitenin yöneticisi tarafından yargılanabilirdi. Barınma ihtiyaçları daha kolay karşılanır, loncalar veya kiliselerden iaşe yardımı alabilirler, ailelerinin ve kendilerinin can ve mal güvenliği devlet ve kilise tarafından temin edilirdi. Ayrıca, çalışmaları için mali destek de sağlanırdı. Üniversiteler, kendi hocalarını yetiştirebilme, ders programlarını hazırlama ve öğrencilere verilecek dereceler için kendi şartlarını belirleyebilme gibi önemli özerkliklere sahipti.[68] İlk dönemlerde katedral, manastır okullarının ve erken dönem üniversitelerin müfredatını trivium (gramer, retorik, diyalektik) ve quadrivium (astronomi, geometri, müzik, ileri seviye aritmetik) oluşturmaktaydı. Felsefe ve din bilimi derslerinde öğretmenler bilgi aktarımı yapar, öğrenciler ise sorulan sorulara öğretmenlerinden öğrendikleri şekilde cevap verirlerdi. Müzakerelerin temel amacı, geleneksel bilginin korunması ve güzel konuşma becerisinin kazandırılmasıydı. Kitapların az ve pahalı olduğu bu dönemde, öğretmen merkezli bir eğitim modeli hakimdi. Öğrenciler, öğrendiklerini parşömen veya balmumu tabletler üzerine yazarlardı. Derslerle ilgili tüm kararlar (konu seçimi, zaman kullanımı vb.) hocaların tekelindeydi. Öğrenci ve hocalar arasında etkileşim oldukça sınırlıydı. Klasik, hoca merkezli bir eğitim-öğretim süreci işlemekteydi. Başarısızlık, öğrencinin kavrama yeteneksizliğine veya derslere yeterli önemi vermemesine bağlanırdı. Ortaçağ üniversitelerinde yaygın olan başlıca yöntemler ders anlatımı ve münazaralardı. Hocalar bir münazara konusu belirler ve soru-cevap yöntemiyle bir tartışma ortamı yaratılırdı. Eğitimin başlangıcından üç veya dört yıl sonra, hocalar tarafından öğrencilere sözlü sınav yapılırdı. Öğrenci bu sınavı geçerse "bachelor" (yardımcı hoca) unvanını alırdı. Ardından gelen iki veya üç yıllık eğitim sürecinin sonunda ise daha kapsamlı bir yazılı sınav yapılırdı. Bu sınavdan da başarıyla geçen öğrenci, ileri seviye bir diploma alır ve hoca olma hakkını elde ederdi.[69] Ayrıca, hem geçimlerini sağlamak hem de ders ücretlerini karşılamak zorunda olan öğrenciler için yükseköğretim

[64] Anameriç ve Rukancı, "XI.-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim", 35-56.
[65] Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 92.
[66] Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi* (Ankara: Doğubatı Yay., 2018), 94.
[67] Peter Burke, *Bilginin Toplamsal Tarihi(* Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000), 21.
[68] Necmi Eryılmaz, "Orta Çağda Avrupa Ülkelerinde Üniversitelere Verilen Hak ve İmtiyazlar", *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi* 7/1 (1971), 301-313.
[69] Havva Sebetçi, "11–12. Yüzyıllarda Ortaçağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2016), 99–102.

FULL TEXTS BOOK

oldukça maliyetliydi; bu nedenle bir veya iki yıldan fazla okuyabilenlerin sayısı azdı.[70] Görüldüğü üzere üniversiteler akademik kadrolarını öğrencilerinin kat ettiği aşamalarla oluşturmuş, böylece kendi sistemini çekirdekten kurmuştur.

Avrupa'nın ilk yükseköğretim kurumu olan üniversitelerin mimari yapısı, ruhban eğitimlerinin verildiği katedrallerden dönüştürülerek oluşturulmuştur. Üniversite mimarisi ilk aşamada sistemli bir okul yapısından ziyade mevcutlar içerisinden dönüşen oluşumlardır.[71]

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Medrese ve üniversite kurumlarını yalnızca kronolojik birer eğitim basamağı olarak değil, bilginin kurumsallaşma biçimlerini temsil eden iki farklı ama kısmen örtüşen model olarak ele almıştır. Ortaya çıkan tablo, İslam dünyasındaki medrese ile Batı Avrupa'daki üniversitenin, farklı kültürel havzalarda filizlenmiş olmalarına rağmen, bilgi üretimi, seçkinlerin yetiştirilmesi ve siyasal düzenin yeniden üretilmesi gibi benzer işlevler üstlendiğini göstermektedir. Her iki kurum da, ibadet ve saray çevresinde şekillenen dağınık öğrenme pratiklerini, belirli mekân, statü ve finansman kalıplarına bağlayarak "yükseköğretim"i sürekliliği olan bir kurumsal çerçeveye kavuşturmuştur. Dolayısıyla medrese ile üniversite arasındaki karşılaştırma, birinin diğerine üstünlüğünü değil, farklı medeniyetlerin bilgiyle kurdukları ilişkinin kurumsal mantığını açıklığa kavuşturmayı mümkün kılar.

Tarihsel arka plana bakıldığında, medrese modelinin Mescid-i Nebevî'deki suffe pratiğinden, büyük cami çevresindeki ders halkalarından, Beytü'l-Hikme ve Dârü'l-İlim gibi merkezlerden süzülerek Nizâmiye medreseleriyle olgunlaştığı görülmektedir. Bu süreçte eğitim, caminin çok işlevli dokusundan ayrılarak, barınma, iaşe, kütüphane ve derslikleri içeren müstakil bir yapıya taşınmıştır. Üniversiteler ise manastır ve katedral okullarında rahip eğitimine dönük faaliyetlerden, giderek farklı şehirlerden öğrenci kabul eden studium generale örgütlenmesine doğru evrilmiş; Bologna, Paris ve Oxford gibi merkezlerde lonca modelini andıran yapılar hâlinde kurumsallaşmıştır. Her iki kurumun da XI–XII. yüzyıllardan itibaren belirginleşen bu kurumsallaşma süreci, vakıf, bağış, himaye ve hukuki imtiyazlar gibi benzer araçlar üzerinden ilerlemiş; bilgi üretimi saray ya da kilise çevresindeki kişisel himayeden çıkarak, kuralları tanımlanmış kurumlara aktarılmıştır.

Kurumsal mantık ve finansman açısından da dikkat çekici paralellikler vardır. Medreselerde vakıf sistemi, hoca ve talebenin iaşesini, mekânın bakımını ve derslerin sürekliliğini güvence altına almış; böylece eğitim, bireysel cömertlikten çok, hukuken kayıtlı ve uzun ömürlü gelir kaynaklarına bağlanmıştır. Üniversitelerde ise öğrencilerin ders başına hocalara ücret ödemesi, şehir yönetimleri veya kilisenin maaş desteği, ayrıca papalık ve krallık imtiyazları ile kurumsal yapı güçlendirilmiştir. Her iki modelde de, öğretim kadrosu, hem görece özerk bir entelektüel zümre olarak ortaya çıkmış, hem de devlet ya da kilise için meşruiyet üreten bir bilgi alanı işlevi görmüştür. Bu ikili konum, medrese ulemasını ve üniversite hocalarını zamanla hem eleştirel tartışmanın hem de resmî ideolojik çerçevenin taşıyıcısı haline getirmiştir.

Eğitim metotları ve müfredat karşılaştırıldığında, medreselerin sanıldığı kadar tek yönlü "din okulları" olmadığı, üniversitelerin de başlangıçta bugünkü anlamda özgür araştırma merkezleri olmaktan uzak bulunduğu anlaşılmaktadır. Medreselerde fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm merkezî bir yer tutmakla birlikte, mantık, belâgat, hesap, hendese, astronomi ve tıp gibi alanlar alet ve aklî ilimler başlıkları altında programa dâhil edilmiştir. Eğitim, ezber ve tekrarın ötesine geçerek, metin çözümlemesi, tartışma, şerh ve haşiye yazımı üzerinden usûl temelli bir muhakeme eğitimi sunmuştur. Orta Çağ üniversitelerinde ise trivium ve quadrivium çerçevesi, gramer, diyalektik, retorik ile matematik, geometri, astronomi ve

[70] Kenan, "Modern Üniversitenin Oluşum Süreci", 348.
[71] Kenan, "Modern Üniversitenin Oluşum Süreci", 348.

FULL TEXTS BOOK

müzik üzerinden sistematik bir düşünme disiplini oluşturmuş; ilahiyat, hukuk ve tıp fakültelerinde skolastik yöntemle yürütülen dersler, Aristotelesçi mantık etrafında şekillenen tartışma oturumlarıyla desteklenmiştir. Her iki kurumun da diyalektik ve münazara tekniklerini yoğun kullanması, eleştirel akıl yürütmenin kurumsal eğitim içindeki sürekliliğini göstermekte; fark ise, felsefe ve pozitif bilimlerin konumlandırılmasında, yani hangi alanların merkezde hangi alanların çevrede tutulduğunda ortaya çıkmaktadır.

Hocalar, talebeler ve fizikî yapı boyutu, iki kurum arasındaki benzerlik ve ayrışmaları daha somut hale getirir. Medresede müderris, hem ilmi otorite hem de vakıf nizamının uygulayıcısı olarak konumlanırken, talebeler mübtedi, mülazım, danişmend gibi kademeler üzerinden yükselmiş; icazetname ile öğretim yetkisi kazanmıştır. Üniversitede ise scholar topluluğu, bachelor, master ve doctor gibi unvanlarla hiyerarşik bir yapı oluşturmuş; licentia docendi, Avrupa çapında ders verebilmenin hukuki ifadesi hâline gelmiştir. Medrese mimarisi, avlu etrafında örgütlenen derslikler, talebe hücreleri, kütüphane ve imaret bileşimiyle, öğrencinin gündelik hayatını bütüncül bir çatıda toplamış; ilk üniversiteler de zamanla kolej sistemine geçerek, barınma ve çalışma mekânlarını aynı kurumsal bünyeye taşımıştır. Her iki modelde de eğitim, ağırlıklı olarak erkeklere açık olmuş; Latin veya Arapça gibi ortak bir ilim dili, farklı coğrafyaları birbirine bağlayan entelektüel dolaşımı mümkün kılmıştır.

Uzun dönemli gelişim çizgisine bakıldığında ise, medrese ve üniversitenin kaderlerinin modern çağda farklı yönlere evrildiği görülmektedir. Avrupa üniversiteleri, bilim–din ayrımının belirginleşmesi, deneysel yöntemin yükselişi ve Humboldtçu araştırma üniversitesi modelinin ortaya çıkışıyla birlikte, öğretim ve araştırmayı birleştiren, millî dillerde eğitim veren, modern disiplinlere göre örgütlenen kurumlara dönüşmüştür. Medreseler ise Osmanlı son döneminde ve sonrasında, bir yandan modern mektep ve üniversite kurumlarıyla yan yana var olma çabası, diğer yandan da siyasal reform süreçlerinde dönüşüm baskısıyla yüz yüze kalmıştır. Buna rağmen medrese, İslam dünyasında hukukî, dinî ve ahlakî bilginin taşıyıcısı olma rolünü uzun süre sürdürmüş; üniversite ise modern bilimin kurumsal merkezi haline gelmiştir.

Medrese ve üniversiteyi "geri kalmışlık / ilerleme" ikiliği içinde okumak, her iki kurumun da tarihsel serüvenini göz ardı etmek anlamına gelir. Medrese, İslam medeniyetinde kamusal aklın, şer'î ve aklî ilimler etrafında örgütlenmiş özgül bir kurumsal formunu temsil ederken; üniversite, Avrupa'da klasik miras, Hristiyan teolojisi ve modern bilimin bileşiminden doğan, yine kendine özgü bir bilgi rejiminin kurumsallaştırılmasıdır. Günümüz yükseköğretim tartışmaları açısından bu karşılaştırma, tek bir "evrensel model" arayışındansa, farklı tarihsel tecrübelerin imkân ve sınırlılıklarını birlikte değerlendiren çoğulcu bir perspektifin gerekliliğine işaret etmektedir. Medresenin usûl vurgusu, metinle kurduğu yoğun ilişki ve vakıf temelli kamusal karakteri; üniversitenin eleştirel araştırma, disipliner uzmanlaşma ve kurumsal özerklik mirasıyla birlikte düşünüldüğünde, çağdaş yükseköğretim için zengin bir imkân havuzu ortaya çıkar. Bu çalışma, medrese ve üniversite arasındaki tarihsel karşılaştırmanın, yalnızca geçmişi anlamanın değil, bugünün eğitim politikalarını yeniden düşünmenin de verimli bir zemini olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

Acar, Abdurrahman. "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür Medeniyetine Katkıları." *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu*. S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Bilimsel Toplantılar Serisi 8, No. 20, 2007, 352–364.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000–M.S. 2015)*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2015.

FULL TEXTS BOOK

Anameriç, Hakan. *Kütüphanelerde Yönetim Bilgi Sistemleri ve Bir Model Önerisi.* Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003.

Anameriç, Hakan – Fatih Rukancı. "XI.–XIV. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 23/2 (2008), 35–56.

Antalyalı, Ömer Lütfi. "Tarihsel Süreç İçerisinde Üniversite Misyonunun Oluşumu." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (2007), 25–40.

Atçeken, Zeki. "Konya Şer'iyye Sicil Kayıtlarına Göre Konya Selçuklu Medreselerinde Osmanlılar Zamanında Görev Yapan Müderrisler." *Yeni İpek Yolu – Konya Ticaret Odası Dergisi*, Özel Sayı 1 (1998).

Atçeken, Zeki – Yaşar Bedirhan. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi.* Konya: Eğitim Yayınevi, 2011.

Aytaç, Kemal. *Avrupa Eğitim Tarihi.* Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.

Baltacı, Cahid. *XV–XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri.* Cilt 1. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.

Baltacı, Ali. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?" *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 368–388.

Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi.* Çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Çetinel, Hasan. "Medreselerin Doğuşu ve Kudüs'ten Yedi Asırlık Bir Örnek: Salâhiyye Medresesi." *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/1 (2021), 55-76.

Çetinsaya, Gökhan. *Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası.* Ankara: YÖK Yayını, 2014.

Demir, Seda. "Orta Çağ'da Üniversite Prototipleri: Birinci Nesil Üniversitelerin Sosyolojik, Sosyopolitik ve Akademik Yapıları." *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2023), 467–483.

Eryılmaz, Necmi. "Orta Çağda Avrupa Ülkelerinde Üniversitelere Verilen Hak ve İmtiyazlar." *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi* 7/1 (1971), 298–313.

es-Sâkâr, Sâmi. "Müstansıriyye Medresesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006, 121–123.

Georgedes, Kimberly. "Religion, Education and the Role of Government in Medieval Universities: Lessons Learned or Lost?" *Forum on Public Policy* 2/1 (2006), 73–88.

Gündüz, Mustafa, ed. *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi.* İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018.

Haskins, Charles H. *The Rise of Universities.* New York: Harvard University Press, 1923.

Hızlı, Mefail. *Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler.* Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1987.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600).* Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Johnson, Henry Jr. "Are Our Universities Schools?" *Harvard Educational Review* 35 (1965), 165–177.

Karlığa, Bekir. "Doğu İslâm Dünyasında ve Batı Avrupa'da Üniversitelerin Kuruluşu." *Öneri* 1/1 (1994), 1–10.

Kaya, Mahmut. "Beytülhikme." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992, 88–90.

FULL TEXTS BOOK

Kazıcı, Ziya. *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.

Kenan, Seyfi. "Modern Üniversitenin Oluşum Süreci: Avrupa'da Yükseköğretim Kurumlarının Tarihsel Gelişimi." *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 45 (2015), 333–367.

Kenan, Seyfi. "Üniversite." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 338–348.

Kocaman, Kasım. "Osmanlı Medrese Sistemini Etkileyen Faktörler." *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2017), 400–427.

Köroğlu, Mehmet. *Nizamiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya.* Yüksek lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2006.

Köylü, Mustafa – Şakir Gözütok, ed. *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Küken, Gülnihal. *Ortaçağda Eğitim Felsefesi.* İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.

Laurie, Simon Somerville. *The Rise and Early Constitution of Universities: With a Survey of Medieval Education.* New York: D. Appleton and Company, 1887.

Le Goff, Jacques. *Orta Çağda Entelektüeller.* Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006.

Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı.* Thk. Cüneyd Köksal. Çev. Hakan Çavuşoğlu – Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Gelenek, 2004.

Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yükseköğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı.* Çev. Ali Hakan Çavuşoğlu – Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Moutsios, Stavros. *University: The European Particularity.* Aarhus: EPOKE, Department of Education, Aarhus University, 2012.

Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri.* Ed. Hüseyin Okur. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2020.

Rashdall, Hastings. *The Universities of Europe in the Middle Ages.* Oxford: Clarendon Press, 1895.

Saklı, Ali Rıza. "Dünyada ve Türkiye'de Üniversitelerin Tarihi Gelişimi." İçinde *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Öğrenci ve Akademisyenleri ile Rize Halkının Karşılıklı Algı ve Beklentileri*, 14. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2017.

Sak, Ramazan, İkbal Tuba Şahin Sak, Çağla Öneren Şendil ve Eşref Nas. "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi." *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021), 227–250.

Sayılı, Aydın. *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim: Medrese.* Çev. Recep Duran. Ankara: Öncü Kitap, 2002.

Sebetçi, Havva. "11–12. Yüzyıllarda Ortaçağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı." *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* (SKAD) 2/3 (2016), 91–105.

Ülgen, Pınar. "Geç Ortaçağ'da Avrupa'daki Üniversiteler ve Eğitim." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (2010), 347–372.

Wissema, J. G. *Üçüncü Kuşak Üniversitelere Doğru: Geçiş Döneminde Üniversiteleri Yönetmek.* Çev. Taciser Belge ve Nurkalp Devrim. İstanbul: Özyeğin Üniversitesi Yayınları, 2009.

FULL TEXTS BOOK

Zengin, Salih Zeki. *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi.* Ankara: Akçağ Yay., 2002.

Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.* Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.

FULL TEXTS BOOK